

52. Портнов А. В. Наука у вигнанні: Наукова і освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919–1939) / А. В. Портнов. – Х. : ХІФТ, 2008. – 256 с.
53. Тимошик-Сударикова А. Паризький тижневик “Тризуб” 1925–1940 роки: формування та функціонування : монографія / А. Тимошик-Сударикова ; НАН України, ЛННБУ ім. В. Стефаника. – К. : Наша культура і наука, 2013. – 408 с.

В центре внимания автора статьи – публицистическое наследие литератора, редактора, общественно-политического деятеля А.Ф.Саликовского (1866–1925). Целью является рассмотрение в общественно-политическом контексте эпохи главных этапов его редакторской и публицистической деятельности, выяснение позиции по основным проблемам украинской политики и “национального строительства” в 1912–1917 годы, в революционную эпоху, а также в эмиграции. Наиболее весомым в анализируемых текстах представляется вывод Саликовского о том, что только сильное национальное государство может реально защитить духовные, экономические и геополитические интересы украинского народа.

Ключевые слова: А.Ф.Саликовский, публицистика, Украинская партия социалистов-федералистов, нация, народ, украинская государственность.

The focus of the article’s author is journalistic heritage writer, editor, political figure A.F.Salikovsky (1866–1925). The aim is to examine the main stages of its editorial and journalistic activities in the socio-political context, to determine the position on the main issues of Ukrainian politics and “nation-building” in the years 1912–1917 and the period of the revolution, as well as in exile. The most significant in the analyzed texts appear A.F.Salikovsky conclude that only a strong national state can really protect the spiritual, economic and geopolitical interests of the Ukrainian people.

Keywords: A.F.Salikovsky, journalism, the Ukrainian Party of Socialist Federalists, the nation, the people, Ukrainian statehood.

УДК 904:623.415

ББК 68.516

Михайло Коваль

СТВОРЕННЯ ТЕОРЕТИЧНИХ РОЗРОБОК І ПРОВЕДЕННЯ ПРАКТИЧНИХ ЗАХОДІВ ЗІ СПОРУДЖЕННЯ ДОВГОТРИВАЛИХ ФОРТИФІКАЦІЙНИХ КОМПЛЕКСІВ У РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (1920-ті–1941-й рр.)

У статті здійснено аналіз створених теоретичних розробок і проведених практичних заходів зі спорудження довготривалих фортифікаційних комплексів у Радянській Україні упродовж 1920–1941 років.

Ключові слова: Радянська Україна, довготривала фортифікація, військово-інженерна підготовка, кулеметний батальйон, укріплений район, капонір.

Фортифікація території була одним з головних завдань кожної держави практично з моменту її зародження. У різні часи укріплення, не змінюючи свого змісту, набували найрізноманітніших форм – від суцільної, витягнутої на тисячі кілометрів, мурованої Великої Китайської стіни [1, с.187–190] до могутніх фортець, збудованих Юстиніаном I (527–565 рр.), котрі у дві-три рівнобіжні лінії прикривали всю територію Візантії [11, с.80].

Постійний пошук найоптимальніших варіантів укріплення, розвитку засобів оборони й наступу привели до того, що у ХХ ст. з’явилися так звані укріплені лінії, які склалися з укріплених районів (далі – УР). УР упевнено можна назвати винаходом ХХ ст., що об’єднав у собі як досвід Першої світової – позиційної війни, так і бачення перспектив війни майбутнього – маневреної, з масованим застосуванням мотомеханізованих засобів і танкових таранів.

У період між двома світовими війнами такі лінії були побудовані в багатьох державах і відомі під узагальненими назвами: лінія Зігфрида (Німеччина), лінія Мажино (Франція), лінія Маннергейма (Фінляндія), лінія Метаксаса (Греція). Потужну укріплену лінію спорудила в Маньчжурії й на багатьох тихоокеанських островах Японія після окупації ряду держав Південно-Східної Азії.

У той самий період створюються й укріплення західної і південно-західної ділянок державного кордону Радянського Союзу, що будуються в 3 етапи. Зокрема, в Україні (Київський окремий військовий округ (далі – КОВО)) упродовж 1929–1936 рр. були збудовані основні фортифікаційні споруди Київського, Коростенського, Летицького, Новоград-Волинського й Могилів-Ямпільського УР. На другий етап (1938–1939 рр.) припадає створення Остропільського, Дідовіцького вузлів оборони Новоград-Волинського, Шепетівсько-Ізяславського, Старокостянтинівського, Проскурівського й Кам'янець-Подільського УР. Протягом третього етапу (1940–1941 рр.) будуються Ковельський, Володимир-Волинський, Струмільовський, Рава-Руський, Перемишльський і Чернівецький УР.

Варто зауважити, що в Одеському військовому окрузі на першому етапі також було збудовано два УР – Рибницький і Тираспольський.

Укріплені райони, споруджені на першому й другому етапах, належать до так званої “лінії Сталіна”, на третьому етапі – до “лінії Молотова”.

Залишки укріплених районів можна зустріти й сьогодні вздовж усього західного й південно-західного прикордоння України, що викликає велику цікавість у сучасних істориків і дослідників, а враховуючи те, що це досить потужні військово-інженерні споруди, то й у військовиків. Зважаючи на це, дослідження питання створення та використання УР має пізнавальне й наукове, а для сучасних військових інженерів ще й прикладне значення.

Останнім часом фахівці й науковці все більше цікавляться цією проблемою. Так, загальну картину будівництва фортифікаційних споруд на західних кордонах СРСР аналізували А.Ісаєв [10], А.Хорьков [29], А.Кузяк і В.Камінський [14], І.Данілов [6] та інші. Дослідженню окремих УР чи їх складових частин присвятили свої праці І.Данілов – Шепетівському укріпленню [7]; його ж, разом з Гансом-Рудольфом Нойманном, робота стосується Могилів-Ямпільського УР [5]; П.Шмуневський і А.Кузяк аналізували фортифікації Новоград-Волинського УР [32]. Питаннями розвитку фортифікаційних ідей у СРСР цікавився К.Назаренко [19], методами будівництва – П.Танько [25]. Але досі комплексного наукового дослідження створення теоретичних розробок і проведення практичних заходів зі спорудження довготривалих фортифікаційних комплексів у Радянській Україні упродовж 1920–1941 років проведено не було.

Тому метою статті є аналіз створених теоретичних розробок і проведених практичних заходів зі спорудження довготривалих фортифікаційних комплексів у Радянській Україні упродовж 1920–1941 років.

Після громадянської війни в стратегічному відношенні конфігурація західного кордону союзних Радянських республік набула не найкращого вигляду. Великі політичні та промислові центри розташовувалися досить близько від кордону: Ленінград, Мінськ, Одеса, інші – за 30–50 км, що створювало загрозу їх захоплення супротивником у перші ж дні війни. Проблематичним питанням ставала планомірна мобілізація, зосередження військ тощо. Тому актуальним було будівництво укріплень, котрі могли б допомогти, до певної міри вирішити завдання, що виникають на початку війни, сприяти посиленню оборонного, а в окремих випадках і наступального потенціалу збройних сил. Однак перед тим як розпочати будівництво громіздких і дорогих споруд, потрібно було чітко визначитися з їхніми формами.

Виходячи з досвіду оборонного фортифікаційного будівництва кінця XIX – початку XX ст. і місця та ролі фортець у війнах цього періоду, стало зрозуміло, що ідея класичної “круглої” (замкнутої) фортеці остаточно дискредитувала себе ще на початку Першої світової війни.

Слід зауважити, що перегляд підходів до сутності фортифікаційного будівництва не був якимось надзвичайним явищем того часу. Кожна нова війна, битва виявляли недоліки й прорахунки у влаштуванні укріплень, необхідність їхнього приведення до

сучасних умов, що спонукало до вдосконалення. Про це красномовно свідчать висновки праць А.Іохера, які він базував на досвіді війн другої половини XIX ст. [9], А.Шварца – російсько-японської війни [31], В.Яковлева – Першої світової війни [33] та інших.

Виходячи із цього, як у Франції, так і в Німеччині, ще на початку 1920-х років була сформульована ідея широкої укріпленої смуги, що розташовувалася переважно вздовж кордонів держави. Разом з тим спеціалісти пропонували численні варіанти побудови оборони в цій смузі, по-різному розуміли необхідну щільність фортифікаційних споруд, їх види тощо.

Незважаючи на те, що СРСР ставав усе більше замкнутим від зовнішнього світу, радянські фортифікатори широко використовували минулий і сучасний досвід зарубіжних колег, знайомлячись із працями Льобліжуа [16], М.Людвіга [17], Ф.Мітчела [18] та інших; досліджували сучасну військово-інженерну підготовку кордонів європейських країн [34]; дізнавалися про характеристики їхньої зброї [24, с.7, 10, 69, 78–80] та ін.

Що ж до розробок радянської інженерної науки, то до опрацювання проблем глобальної фортифікації прикордоння радянських республік у штабі Червоної Армії приступили на початку 20-х років, практично відразу ж після завершення громадянської війни. З'явилася низка теоретичних праць, які були спрямовані на визначення концептуальної спрямованості військово-інженерного забезпечення держави на випадок можливої війни.

Уже в 1920 р. виходить робота генерал-лейтенанта інженерних військ Г.Невського “Питання завчасної підготовки держави в інженерному відношенні”, у 1922 р. – “Досвід дослідження сучасних форм завчасного укріплення” [20]. У цих і в інших працях [21, с.158–165] Г.Невський викладає свою теорію підготовки держави в інженерному відношенні до війни, відповідно до якої оборона держави повинна передбачати три взаємодіючі ешелони: 1) передовий рубіж – 30–50 км, що мав об'єднувати до 16 малих вузлів; 2) “Фортеця”, яка складалася з 30 малих вузлів на площі до 200 км²; 3) і, нарешті, на площі до 300 км² і з гарнізоном до 20 000 чоловік, укріплення об'єднувалися в укріплені райони. Така структура передбачала максимальну гнучкість і маневреність військ, а також живучість укріпрайону, оскільки втрата тактичної одиниці “малого вузла” площею 1–4 км² з гарнізоном 100–200 чоловік не могла серйозно впливати на стратегічний результат бойової операції.

Систему укріплених районів, націлених на кругову оборону, яка охоплювала б великий регіон діаметром 80–100 км з гарнізоном до 100 тис. осіб, розробив начальник Військово-інженерної академії Ф.Голенкін. За його задумом, такий модуль, складовою частиною якого були дугові позиції загальною протяжністю 20–25 км, було необхідно мати в смузі оперативних дій кожної армії, яка прикриває ділянку 100–200 км. Проміжні, між позиціями, ділянки прикривалися польовою фортифікацією й далекобійною артилерією. На відстані 100–200 км від головної Ф.Голенкін пропонував будівництво другої лінії, яка страхує першу на випадок можливого прориву [21, с.159–160].

Теорію глибокої фронтальної оборони, яка складається з окремих ділянок, 60 км по фронту й 10–15 км вглиб, розробив і відстоював військовий інженер С.Хмельков. За його пропозицією, оборонна лінія ділилася вглиб на смугу передових позицій (до 3 км), смугу головного опору (до 8 км), смугу тилкових позицій (до 4 км). Гарнізон складався з кулеметних батальйонів й артилерійських бригад, а на час війни йому додавалися частини й з'єднання польової армії [28].

Ряд принципових пропозицій щодо проблем фортифікації держави в середині 20-х років вніс військовий інженер Р.Унгерман, чиї напрацювання знайшли практичне втілення під час фортифікації примор'я [27].

У 1926 р. зі своєю теорією спорудження укріплених районів виступив військовий фахівець А.Свечін (“Стратегія”), де він розглядав УР не тільки як “загорожу”, а і як

“ворота”, які за стратегічної кон’юнктури, що вдало склалася, дозволяють перейти від оборони до контрнаступу [23].

Ідея глибоко ешелонованої оборони, до 250–300 км углиб, була запропонована в 1927 р. професором М.Кохановим, який вважав, що підготовка держави до оборонної війни повинна включати інженерну підготовку прикордонних районів, внутрішньої території, міст [13].

Крім вищезазначених військових інженерів, не останню роль для формування цілісності й завершеності системи довготривалої фортифікації мали й думки та пропозиції В.Яковлева [35], І.Цальковича [30], Д.Ушакова [26] та інших.

Цікаво, що відомий військовий інженер Д.Карбишев на початку 20-х років категорично заперечував застосування довготривалої фортифікації [12, с.135], але, урешті, і він змінив свою думку, більше того, став одним з головних теоретичних і практичних консультантів будівництва значної кількості споруд [25, с.7].

Нині створюється також маса розробок з конструювання окремих елементів довготривалих фортифікаційних споруд (далі – ДФС), їх будівництва, технології проведення робіт, розробки й застосування технічних засобів тощо. Так, Ф.Борисов проектував несучі конструкції [2], М.Гірінський розраховував притоки води в горизонтальних дренажних військово-інженерних спорудах [4], А.Жуков – можливості каналізації фортспоруд [8]. Автори Військово-будівельного збірника піднімали надзвичайно актуальне на той час питання швидкісного військового будівництва [3].

Для належного забезпечення фронту робіт у складі Червоної Армії була утворена й функціонувала військово-інженерна служба. Згідно з рішенням Реввійськради республіки, у 1921 р. Головне військово-інженерне управління (далі – ГВІУ) з оперативних питань безпосередньо підлягало Головному збройних сил.

Економічні, фінансові, матеріальні труднощі перших років радянської влади змушували економити буквально на всьому. У зв’язку із цим, в армії максимально скорочується кількість інженерних військ (на 1 жовтня 1925 року їх чисельність становила 11 415 чоловік, або 2,1%), а сама армія переходить до територіально-міліційної системи. За такого стану протягом майже всіх 20-х років у сфері фортифікації доводилося обмежуватися лише теоретичними розробками. Але варто зазначити, що економічні труднощі супроводжували проведення укріплення прикордоння впродовж усього досліджуваного періоду. Так, у 1938 р. план будівництва УР на старому кордоні був виконаний на 45,5%, а в 1939 р. – на 59,2%. Причини були досить прозаїчними: промисловістю недопоставлялися матеріали. У 1938 р. цементу було поставлено 28% від плану, у 1939 р. – 53% [10, с.307]. До кінця 1940 р. удалося побудувати не більше 50% від запланованої кількості бойових об’єктів [19, с.62].

Окрім матеріальних ускладнень, розвиток фортифікації також стримувала відсутність у військовому й політичному керівництві чітко вираженої військової концепції або доктрини. Більше того, на межі 20-х років, коли в політичних колах стала популярною теза про ведення війни на чужій території, оборонні приготування почали розглядатись як поразенство й навіть переслідувалися.

Зважаючи на вищевикладене, фортифікаційні укріплення початку 30-х років споруджуються в основному як польові й дерево-земляні вогневі точки на максимальній відстані 10–15 км, а місцями й ближче до лінії кордону.

У той час зводилися УР на Далекому Сході, але перш за все на західній ділянці вздовж лінії кордонів з Фінляндією, Естонією, Латвією, Польщею і Румунією. УР того часу були завчасно обладнаними ділянками території, витягнутими в одну лінію на 80–120 км по фронту з глибиною оборони 1–4 км, що складалися з батальйонних позицій, віддалених одна від одної на відстань 5–8 км. Окрім довготривалих дерево-земляних укріплень, споруджувалися й нечисленні залізобетонні кулеметні вогневі точки на 1–3 амбразури зразка “М” (малі) – одноповерхові та зразка “Б” (великі) – двоповерхові [15, с.12].

У таких спорудах використовувалося штатне кулеметне озброєння, установлене на спеціальних стаціонарних верстатах. Амбразури закривалися бронешитами й бронезаслінками, що прибиралися під час стрільби. Ще менше було забетоновано артилерійських півкапонірів. Озброювалися вони 76-міліметровою гарматою, установленою на спеціальний верстат. Тактичне передпілля було обладнане дрововими загородками, ровами, протитанковими надобв'язками. Там, де дозволяла місцевість, проводилося штучне заболочування або затоплення. За такою типовою схемою були зведені УР Мінський, Полоцький, Себезький (польовий), Островський, Псковський, Кінгісепський, Карельський (північний комплекс), а також Тираспольський, Рибницький, Могилів-Подільський, Шепетівський, Старокостянтинівський, Новоград-Волинський, Коростенський, Летичівський, Київський УР (південний комплекс). До 1937 р. розроблено проєкт Кам'янець-Подільського УР, проте спорудження розпочалось у 1938 р.

Чисельність ДФС у кожному з УР була різною й коливалася від 70 одиниць у Старокостянтинівському до 500 одиниць у Коростенському.

Слід зазначити, що УР того періоду були далекі від досконалості. Для їхнього спорудження мало застосовувалася броня, слабо використовувалося електроустаткування, була відсутня мережа підземних комунікацій тощо. Як приклади, що свідчать про наявність великих проблем у будівництві та використанні УР лінії Сталіна, можна навести дані актів комісій, що обстежували Летичівський і Коростенський УР у 1937 р. Так, у Летичівському УР виявлені такі недоліки, як допущення великої кількості помилок у плануванні й будівництві споруд – поганий обстріл підступів до довготривалих вогневих споруд (далі – ДВС) переднього краю, наявність великої кількості мертвих зон, неможливість проводити протиблочний вогонь, слабкі фланги, сектор обстрілу замість 220 градусів усього 180 тощо. Крім того, досить низька оцінка дається бойовій підготовці – не опрацьована система протитанкової оборони, не освоєна техніка, погано діє особовий склад [22, арк.73, 87].

У Коростенському УР “...посаджені на передніх схилах і вершинах пагорбів, за винятком невеликої кількості кулеметних капонірів і півкапонірів, усі ДВС фронтальні”; “...з оглянутих 178 ДВС (із 455 вогневих точок УР) абсолютна більшість не закінчені обладнанням”; “...затримки через слабе кріплення гільзовловлювача та його відходу”; “...кулеметні дерев'яні станки деформуються через атмосферний вплив”; “...спостереженню в перископ після пострілу заважає пилюка”; “...маскування вийшло з ладу...” і на завершення – “...комісія вважає, що не було загального генплану, який би ув'язував будівництво всіх УРів” [22, арк.147, 148, 150, 152, 154, 174, 176, 179].

Тривалість термінів будівництва укріплених ліній при величезній протяжності державного кордону, низькому рівні механізації й незначній їх глибині ще більше посилювали розрив між силами вторгнення і силами оборони далеко не на користь останніх. При цьому, за відсутності польових військ, гарнізони УР могли вести бойові дії виключно пасивного характеру.

Наступний етап у будівництві радянських укріплень був викликаний аналізом війн 1936–1938 рр. в Іспанії, 1939–1940 рр. між Радянським Союзом і Фінляндією, гітлерівських вторгнень в Європі. Стало зрозуміло, що в системі фортифікації СРСР необхідно провести кардинальні зміни, передусім у плані збільшення глибини лінії оборони й обладнання залізобетонними ДФС. Особливо яскравим прикладом став прорив Червоною Армією лінії Маннергейма. Чудово обладнана й оснащена, вона тільки глибину передпілля мала до 30 км, а загальну глибину 100–120 км. Кількість ДФС складала вже в головній лінії оборони 94 ДВС і 805 ДЗВС, не враховуючи укріплень другої-третьої ліній.

У ході реорганізації армії, що розпочалася, включаючи заміну наркома оборони Ворошилова маршалом Тимошенком, було впорядковано структуру ГВІУ, де розроблялись і пропонувалися рекомендації для спорудження вдосконаленої оборонної лінії біль-

шої глибини. За протяжності УР по фронту до 100–120 км було вирішено збільшити їх глибину до 80–100 км, максимально оснастивши кулеметними й артилерійськими залізо-бетонними казематованими одно- і двоярусними приміщеннями. Передбачалося спорудження укріпленої групи з підземними комунікаціями, оснащеної артилерійськими гарматами 76- і 45-міліметрового калібру та великокаліберним кулеметним озброєнням.

Реалізації таких задумів загалом сприяла й геополітична ситуація того періоду. Приєднання до складу СРСР Західної України й Західної Білорусії надав Радянському Союзу глибоке стратегічне передпілля, залишивши на декілька сотень кілометрів у тилу лінію старого кордону. Це було виключно важливо напередодні майбутньої битви між Радянським Союзом і Німеччиною, у якій мало хто сумнівався. У зв'язку із цим, логічно було б запропонувати спорудження системи УР по лінії нового кордону зі збереженням уже існуючих по старій лінії. Однак, незважаючи на важливі стратегічні вигоди, які забезпечили б дві наявні оборонні лінії, командування РСЧА приймає рішення про консервацію і навіть демонтаж старих й обладнання за їх рахунок ДФС у нових УР.

У результаті в 1940 р. була розроблена й на початку 1941 р. прийнята принципова схема УР, якою передбачалося зведення “лінії Молотова” з Гродненсько-Каунаського, Виборзького, Перемишльського, Рава-Руського, Струмильського, Володимир-Волинського, Чернівецького (польового), Ковельського (польового) УР (її будівництво розпочалось у 1940 р.). Нова лінія оборони планувалась як трьохешелонна: за відносно неглибокою (10–12 км) смугою обладнаного передпілля йшла перша – головна смуга укріплень глибиною 8–15 км. На відстані 12–15 км від лінії головної смуги проходила лінія другого ешелону глибиною до 10 км. Нарешті, на глибині 40–50 км від другої зводилася третя, тилова смуга оборони польового типу. Головна оборонна лінія повинна була оснащуватися вдосконаленими довготривалими фортифікаційними спорудами для кулеметного й артилерійського озброєння. При цьому питому вагу артилерійських споруд у системі ДВС передбачалося довести до 50%. Спеціально для оснащення ДВС було розроблено та вдосконалено кулеметно-артилерійське устаткування: установка каземату для двох спарених станкових кулеметів НПС-3; установка для артилерійських гармат, спарених з кулеметом ДОТ-4 (для 45-міліметрової гармати) і Л-17 (для 76-міліметрової гармати). Замість амбразурних бронезаслінок, що забираються, з'явилися кульові й кулемасочні бронеустановки казематів.

Проходили дослідні випробування артилерійські бронебашти для 45-міліметрової (БУР-45) і 76-міліметрової (БУР-10) гармат. Життєзабезпечення кожного ДФС дозволяло тривалий період існувати в автономному режимі [34, с.13–15].

В ідеалі фортифікація СРСР по лінії західного кордону досягла б зразків кращого європейського рівня. Проте до початку війни укріплення були досить далекі від досконалості. Зі всього запланованого вдалося побудувати не більше 25%, з яких лише близько 50% були достатнім чином оснащені й обладнані.

16 червня ЦК ВКП(б) і РНК СРСР винесли спеціальну постанову “Про прискорення приведення в бойову готовність укріплених районів”. У ній визначалися конкретні заходи щодо прискорення постачання артилерії й обладнання для УР. Однак це вже не змогло виправити стану, що склався [29, с.52].

Загалом можна зробити висновок, що радянські вчені-фортифікатори в досліджуваний період змогли створити стійку систему поглядів на влаштування укріплених районів і довготривалих фортифікаційних споруд, а військові інженери зробили все можливе для того, щоб забезпечити прикриття території країни довготривалими фортифікаційними комплексами. Але економічні труднощі та неузгодженість дій військового й політичного керівництва призвели до того, що ця робота до початку вторгнення німецьких військ у СРСР була далекою до завершення. Подальші дослідження стосуватимуться використання укріплених районів України в оборонних боях 1941 року.

1. Бадак А. Н. Всемирная история : в 24 т. / А. Н. Бадак, И. Е. Войнич, Н. М. Волчек. – Минск : Литература, 1996. – Т. 5 : Становление государств Азии. – 544 с.
2. Борисов Ф. В. Пример и проектирование несущей конструкции подземного сооружения. (По методу профессора С. С. Давыдова) : пособ. для слушателей акад. / Ф. В. Борисов. – М. : Изд. ВИА РККА, 1937. – 29 с.
3. Военно-строительный сборник. Вопросы скоростной военной стройки. – М. : Глав. военно-строит. упр. при СНК СССР, 1939. – 52 с.
4. Гиринский Н. К. Руководство по расчету притоков воды в горизонтальных дренажных военно-инженерных сооружениях / Н. К. Гиринский. – М. ; Л. : Госгеологоиздат, 1944. – 46 с.
5. Данилов И. В. Могилев-Ямпольский укрепленный район / И. В. Данилов, Ганс-Рудольф Нойманн // Первая Могилев-Подольская краеведческая конференция (октябрь 1996 г.). – Могилев-Подольский, 1996. – С. 85–88.
6. Данилов И. В. Советские укрепленные районы – прошлое и настоящее / И. Данилов // Фортеця. – 1997. – № 1. – С. 61–63.
7. Данилов І. В. Шепетівський укріп район в системі південного оборонного комплексу СРСР / І. В. Данилов // Південно-Східна Волинь : наука, освіта, культура : матеріали регіонал. наук. краєзн. конф. – Хмельницький ; Шепетівка : Вид-во “Поділля”, 1995. – С. 188–191.
8. Жуков А. И. К вопросу о канализации фортсооружений / А. И. Жуков // Вестник Военно-инженерной академии им. Куйбышева. – 1934. – № 8 : Сборник Полевого водоснабжения № 1. – С. 129–140.
9. Иохер А. Крепостная война или атака и оборона крепостей / А. Иохер. – 4-е изд., просмотр. и испр. – С. Пб., 1898. – 309 с.
10. Исаев А. Антисуворов / А. Исаев. – М. : Эксмо, Яуза, 2004. – 416 с.
11. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / [Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін.] ; упоряд. Б. З. Якимович. – [4-те вид., змін. і допов.]. – Львів : Світ, 1992. – 712 с.
12. Карбышев Д. М. Избранные научные труды / Д. М. Карбышев. – М. : Воениздат, 1962. – 704 с.
13. Коханов В. Н. Инженерная подготовка государств к обороне / В. Н. Коханов. – М. ; Л. : Госиздат. Отдел военной литературы, 1928. – 295 с.
14. Кузяк А. Г. Железобетонные сооружения укрепленных районов СССР на территории Украины. 1928–1936 гг. / А. Г. Кузяк, В. В. Каминский // Крепость Россия : историко-фортификационный сборник. – Владивосток : Дальнаука, 2005. – Вып. 2. – С. 6–75.
15. Ленский А. Г. Сухопутные силы РККА в предвоенные годы : справочник / А. Г. Ленский. – С. Пб. : Б&К, 2000. – 237 с.
16. Лёближуа. Долговременная фортификация / Лёближуа ; пер. с фр. А. Таубе ; под ред. и с предисл. Д. Карбышева. – М. : Гос. воен. издат., ЛОЦТ им. К. Ворошилова в Лгр., 1934. – 154 с.
17. Людвиг М. Современные крепости (от круговой крепости к укрепленной зоне) / М. Людвиг. – М. : Воениздат. Отпеч. в Лгр., 1940. – 100 с.
18. Митчел Ф. Фортификация / Ф. Митчел ; сокр. пер. с англ. А. Любарского. – М. : Воениздат. Напечат. в Лгр., 1940. – 148 с.
19. Назаренко К. Б. К вопросу о развитии фортификационных идей в СССР в 20-30-х гг. XX века [Электронный ресурс] / К. Б. Назаренко. – Режим доступа : http://www.kaur.ru/articles/soviet_fortification.htm.
20. Невский Г. Г. Вопросы заблаговременной подготовки страны в инженерном отношении / Г. Г. Невский. – М., 1920. – 187 с.; його ж. Опыт исследования современных форм заблаговременного укрепления. – М., 1922. – 212 с.
21. Невский Г. Г. Долговременная фортификация. Сокращенный курс / Г. Г. Невский. – М. : Военный вестник, Тип. “Красная Пресня”, 1927. – 168 с.
22. Російський Державний військово-історичний архів, ф. 36067, оп. 1, спр. 58.
23. Свечин А. Стратегия / А. Свечин. – М., 1926. – 219 с.
24. Справочник командира инженерных войск. – Саранск : Мордгиз, 1941. – 236 с.
25. Танько П. Фортифікація Південно-Західної ділянки / П. Танько // Прикордонник України. – 2002. – 12 жовт. – С. 7.
26. Ушаков Д. В. Фортификация / Д. В. Ушаков. – М. : Воениздат, 1940. – 440 с.
27. Хмельков С. А. Основы и формы долговременной фортификации / С. А. Хмельков, Н. И. Унгерман. – М. : Гос. воен. изд., Тип. им. Е. Соколовой в Лгр., 1931. – 295 с.
28. Хмельков С. А. Узлы сопротивления в современных долговременных укрепленных позициях / С. А. Хмельков. – Л. : ВТА РККА, 1926. – 102 с.
29. Хорьков А. Т. Укрепленные районы на западных границах СССР / А. Т. Хорьков // Военно-исторический журнал. – 1987. – № 12. – С. 47–54.
30. Цалькович И. М. Инженерная подготовка границ государства к войне. Стенография лекции в московском доме ученых 6 апреля 1934 г. / И. М. Цалькович. – М. : Изд-во и тип. ВИА РККА, 1935. – 32 с.
31. Шварц А. Влияние данных борьбы за Порт-Артур на устройство сухопутных крепостей / А. Шварц. – С. Пб. : Северное кн. изд-во, 1910. – 238 с.

32. Шмуневский П. П. Гильская “мина” / П. П. Шмуневский, А. Г. Кузяк // Полигон. – 2002. – № 3. – С. 38–43.
33. Яковлев В. В. Долговременные фортификационные формы к началу и во время империалистической войны 1914–1918 гг. / В. В. Яковлев. – М. : Воен. изд. ВИА РККА им. Куйбышева, 1936. – 76 с.
34. Яковлев В. В. Современная военно-инженерная подготовка восточной границы Франции (линия Мажино) / В. В. Яковлев. – М. : Тип. ВИА РККА, 1938. – 48 с.
35. Яковлев В. В. Современные предложения по долговременной фортификации / В. В. Яковлев. – М. : Изд-во и тип. ВИА, 1937. – 93 с.

В статье осуществлен анализ созданных теоретических разработок и проведенных практических мероприятий по сооружению долговременных фортификационных комплексов в Советской Украине на протяжении 1920–1941 годов.

Ключевые слова: Советская Украина, долговременная фортификация, военно-инженерная подготовка, пулеметный батальон, укрепленный район, капонир.

In the article the analysis of created theoretical principles and taking of practical measures on construction of long-term counterwork complexes in the Soviet Union during 1920–1941 has been done.

Keywords: Soviet Ukraine, long-term counterwork, military engineering training, machine gun squadron, defensible area, caponier.